

Veselin Đuretic

Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a

Kraj 1943. i prva polovina 1944. godine ispunjeni su neprekidnim vojnim akcijama koje predstavljaju grčevita nastojanja okupatora i kvilinga da povrate poljuljane pozicije u evropskim i balkanskim razmjerama. Približavanje savezničkih armija Hitlerovoj evropskoj tvrđavi, a posebno njihovo približavanje Balkanu, ugrožavalo je sa istoka i zapada njemačke vojne koncentracije. Jugoslovensko ratište dobija poseban značaj u planovima zaraćenih strana. Narodnooslobodilačke snage čvrsto drže svoje pozicije; Nijemci su uz velike napore čuvali samo glavne saobraćajnice. Komandu Jugoistoka najviše je zabrinjavala situacija u istočnoj Bosni i Sandžaku, gdje su brojne jedinice narodnooslobodilačke vojske pripremale prodor u Srbiju radi ugrožavanja komunikacija koje vode iz srednje Evrope ka Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj i Turskoj. Zato je Vrhovna komanda njemačke oružane sile odlučila da njene trupe na Balkanu izvedu niz operacija u toku zime 1943/44. godine i razbiju glavne snage NOV i grčke i albanske partizane. Na osnovu ove odluke, Vrhovna komanda Jugoistoka povjerila je štabu druge oklopne armije da izvede ofanzivne operacije protiv glavnine NOVJ u centralnom dijelu zemlje, između jadranske obale, Kupe, Save, Drine i Lima. Ova armija je dobila pojačanje iz Grčke, Italije i Austrije.¹⁾ Njoj se suprotstavljaju jake narodnooslobodilačke snage²⁾ kojima Vrhovni štab izdaje direktivu da ne ulaze u odsudne sukobe, već da manevrom i aktivnošću usporavaju nadiranje neprijatelja i nanose mu gubitke.

¹⁾ Tada je na tlu Jugoslavije bilo oko 450.000 okupatorskih i preko 350.000 kvislinških vojnika. Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, Beograd 1970, str. 221.

²⁾ Prema dru Vladu Strugaru, u ovo vrijeme u operativnim jedinicama, u jedinicama i ustanovama pod vojnopozadinskim komandama i među aktivistima anti-fašističkih organizacija bilo je oko 320.000 naoružanih boraca. (*Isto*, str. 219).

Ofanziva je počela 3. decembra i obuhvatila dio Sandžaka i istočnu Bosnu. Treći korpus na teritoriji istočne Bosne vještim manevrima svojih jedinica uglavnom je izbjegao direktne sukobe. Neprijateljske operacije u srednjoj Dalmaciji samo su se djelimično odvijale na bosanskoj teritoriji, oko Bosanskog Grahova, Imotskog, Duvna i Livna. Iako je zauzeo neke centre, neprijatelj je zaustavljen na Cincar planini, a uskoro su se i njegove glavne snage povukle prema moru. Vrhovni štab je 10. decembra naredio svim jedinicama da prelaskom u napad vežu njemačke i kvislinške trupe u svojim područjima. U tom cilju Peti korpus organizuje napad na Banjaluku 31. decembra uveče, a Treći korpus napad na Tuzlu 16. januara 1944. godine. Iako ovi napadi nisu uspjeli, oni su pokazali visoku borbenu spremnost narodnooslobodilačkih snaga.

Početak januara 1944. godine njemačke snage preduzimaju napade radi zauzimanja komunikacija koje vode iz doline Save preko srednje i zapadne Bosne ka jadranskoj obali. Prodor je bio munjevit, ali je iza sebe ostavljao prazan prostor koji su narodnooslobodilačke snage već krajem januara popunile.³⁾

Čitava prva polovina 1944. godine ispunjena je borbama manjeg ili većeg obima, uglavnom oko komunikacija. Napori NOP u istočnom dijelu zemlje, vođeni mišlju Vrhovnog štaba radi prodora u Srbiju, doveli su do koncentracije jakih snaga na graničnim prilazima, uz rijeku Drinu. U periodu od 20. marta do 20. maja prodorom Druge i Pete divizije do Ibra ispitana je upornost okupatorske odbrane. Radi prodora u Srbiju u istočnoj Bosni su formirane nove jedinice: Štab trećeg korpusa je 3. marta formirao 38. diviziju, a u maju jednu novu brigadu; u isto vrijeme od tri vojvođanske brigade formirana je 36. divizija, koja je sa 16. divizijom 1. jula obrazovala 12. korpus.

Već 14. marta 1944. godine Treći korpus je imao da izdrži napad 13-te SS »Handžar« divizije i sve do početka maja angažovao njene jedinice u svakodnevnim borbama.

Radi prodora u Srbiju i Drugi korpus, stacioniran u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, vršio je intenzivna prestrojavanja svojih snaga. U primorskom pojasu, u zahvatu važnog pravca koji od Skadra preko Podgorice, Nikšića i Bileće vodi prema Mostaru, 29-ta divizija i Primorska operativna grupa (formirana 25. februara) vrše snažan pritisak na sve komunikacije. Prisustvo ovih snaga bilo je značajno i zbog jasnih namjera četnika da ovdje dočekaju očekivani anglo-američki desant. Noću, 4. marta, sjeverno od Cetinja, a nekoliko dana kasnije jugoistočno od Bileće četnici su odsudno potučeni i još više prinuđeni da se stave pod njemačku zaštitu.

Sve su ove borbe predstavljale nastojanja neprijatelja da održi stare pozicije u iščekivanju još sudbonosnijih dana. Ništa osobito nije postignuto; njihove brze motomehanizovane kolone presijecale su slobodnu teritoriju, osvajale gradske centre, ne nailazeći na direktan otpor. Njihovim prolaskom narodnooslobodilačke snage su brzo vraćale stare pozicije. 25. maja neprijatelj je izvršio neuspjeli desant na Drvar. Tada je Bosanska krajina doživjela još jedno veliko vrenje.

³⁾ Prikaz vojnih prilika uzet je iz knjiga *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, Beograd, 1965, str. 11—41 i n. d. V. Strugara, str. 217—230.

Ovi burni događaji u znaku velikog raspleta određivali su karakter svih društveno-političkih kretanja. Plime i oseke vojnog procesa nisu više stari usponi i padovi, optimistička ushićenja i malodušna razočaranja. Borac ovog doba nije samo patriota ustaničkog nadahnuća, on je sada sve više nosilac nove idejno-političke misije, on se uklapa u idejne okvire pokreta koji predstavlja klasno-političku negaciju starog stanja. Uspjesi antihitlerovske koalicije učvršćuju njegov optimizam; on više nije mnogo osjetljiv na lokalne konjunktore, više nego ranije sagledava cilj borbe. Domaći protivnik je pokoleban, njegov stari »nacionalni kapital« istrošen, njegove mase sve više shvataju poziciju slijepih eksponenata. Počinje veliko osipanje prokupertorskih snaga. Samo mali dio očekuje milost zapadnih saveznika, ali i taj dio je prinuđen da jasno definiše svoje pozicije, da ih odredi svojim klasno-političkim interesima. Građanski obračun sve više postaje klasni.

Prvim zasjedanjem ZAVNOBiH-a narodnooslobodilačke snage u BiH su jasno formulisale svoj državno-pravni cilj. Stalne borbe, međutim, onemogućavaju sistematsku aktivnost na njegovom realizovanju. Vijećnici i članovi Prezidijuma ZAVNOBiH-a nisu mogli iz jednog mjesta usmjeravati ovu aktivnost, u ovo vrijeme oni se često sele sa vojnim jedinicama. Hiljade odbornika svih stepena prihvatili su svoje dužnosti na frontu, većina je produžila da radi u permanentno ugroženoj pozadini.

Mi ćemo ovu aktivnost prikazati u okvirima još u ustanku formiranih regiona: Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da je prilikom obrade ranijeg perioda u razvitku narodne vlasti posebna briga posvećena njenom organizacionom razvitku, sada ćemo obratiti pažnju samo na nedovršene elemente tog procesa i posebno na razvoj njegove državno-pravne svrsishodnosti.

Organizaciono-politički razvitak NOO u Bosanskoj krajini krajem 1943. i u prvoj polovini 1944. godine odvijao se u uslovima većih ili manjih borbi sa kvislinzima. Međutim, teški uslovi nisu mnogo poremetili već dosta stabilizovanu aktivnost narodne vlasti. Stvaranjem okružnih NOO za Kozaru (krajem jula), Podgrmeč (avgusta), Drvar (septembra), centralnu Bosnu (novembra), Ključ—Mrkonjić (krajem 1943) i posebno Oblasnog NOO za Bosansku krajinu (26. septembra 1943. godine), široka mreža organa narodne vlasti je čvrsto povezana. Istina, do kraja 1943. godine ta veza je bila često presijecana aktivnošću neprijateljskih garnizona u dolini Sane, zbog čega su okružni NOO bili relativno samostalni na svom području. Oslobođenjem Sanskog Mosta i Ljubije, krajem oktobra, povezuju se široka područja Travnika, Jajca, Banjaluke, Ključa, Glamoča, Livna, Prozora i Donjeg Vakufa. Prvi bosanski korpus koji je djelovao na ovoj teritoriji, najviše je doprinio vojno-političkoj konsolidaciji NOP-a.

Organi narodne vlasti u zapadnoj Bosni krajem 1943. godine uspješno rade. Česte ofanzive i kontraofanzive nisu mnogo narušavale ustaljeni red, može se reći, čak, da su još više pojačavale njihovu aktivnost na prehrani vojske i izbjeglica. Sreski NOO održavaju sastanke jedanput nedjeljno, opštinski mjesečno, a okružni po potrebi. Sreski NOO, osim svojih redovnih sastanaka, organizuju zborove građana na kojima se pretresaju razna tekuća pitanja. Opštinski, sreski i okružni NOO djeluju putem dosta izgrađene unutrašnje organizacione strukture, koju čine

zdravstveni, privredni i kulturnoprosvjetni odsjeci, a s vremena na vrijeme i razne komisije — za sjetvu, žetvu, prikupljanje dobrovoljnih priloga itd. Vremenom se ta struktura još više usavršava obuhvatajući i druge oblike djelatnosti. Tako Sreski NOO Drvar upozorava (16. oktobra) opštinske odbore da ne šalju više štire izvještaje o radu i dostavlja im upitnik na koji treba odgovoriti. On je predviđao sljedeće odsjeke: upravno-administrativni, gospodarski, prometno-tehnički, agitaciono-propagandni, kulturno-prosvjetni i socijalno-zdravstveni.⁴⁾ Na sličan način bili su koncipirani izvještaji ostalih odbora.

Mnogobrojni podaci govore da je taj rad bio dosta plodan, naročito poslije kapitulacije Italije, kada je trebalo prehraniti hiljade novih boraca. Tada se popravlja situacija i u ranije često nestabilnoj srednjoj Bosni; formiraju se nove jedinice, a početkom oktobra, po naređenju Vrhovnog štaba, ovdje dolazi Prva proleterska divizija i Dvanaesta slavonska brigada. U više mjesta izabrani su NOO i vojnopozadinski organi.⁵⁾

Krajem 1943. godine Oblasni NOO za Bosansku krajinu objedinjavao je rad sljedećih okružnih i sreskih NOO-a:

a) Okružni NOO-i:

1. Kozara
2. Podgrmeč
3. Drvar
4. Centralna Bosna
5. Ključ—Mrkonjić.

b) Sreski NOO-i:

1. Bosanski Novi
2. Prijedor
3. Bosanska Dubica
4. Bosanska Gradiška
5. Bosanski Novi (podgrmečki dio)
6. Bosanska Krupa
7. Sanski Most
8. Ključ
9. Mrkonjić
10. Jajce
11. Glamoč
12. Kupres
13. Kotorvaroš
14. Prnjavor
15. Duvno
16. Travnik
17. Cazin
18. Prozor
19. Bosanski Petrovac
20. Bugojno
21. Bihać
22. Livno
23. Drvar.

⁴⁾ MRS, Inv. br. 12.434—52.

⁵⁾ AIRPS, kat. br. 1826, str. 4.

Svi NOO-i bili su povezani po horizontalnoj i vertikalnoj liniji. Tako je na teritoriji Okružnog NOO-a Ključ—Mrkonjić (pred njegovu formiranje početkom decembra 1943. godine) djelovala 2 sreska, 18 opštinskih i 97 sreskih NOO-a.⁶⁾ Aktivnost organa narodne vlasti podvrgnuta je ratnim kriterijumima; ona je u prvom redu usmjerena na snabdijevanje vojske i izbjeglica. Ovo vrijeme donijelo je nova osvježenja i nove organizaciono-političke tekovine u razvitku NOO-a. Uvećava se slobodna teritorija, a time i mreža organa narodne vlasti. Poslije kapitulacije Italije ona zahvata i ranije nepristupačne krajeve srednje Bosne i Cazinske krajevine. Okružni komitet KP za Prnjavor izvještava 5. maja 1944. godine Oblasni komitet KP za Bosansku krajinu da se poslije tzv. šeste ofanzive stanje znatno popravilo, na šta su, prije svega, uticale savezničke pobjede, uspjesi naše vojske i odluke AVNOJ-a.⁷⁾ Iz »Glasa NOP-a za Bosansku krajinu« od 1. maja saznajemo da su dolaskom jedinica NOV u centralnu Bosnu formirana dva okružna NOO-a; Prnjavorski i Banjalučki.⁸⁾ Tih dana je formiran i Okružni NOO za Livno—Glamoč.⁹⁾ Svuda je upotrebljavan stari metod u uspostavljanju kontrole nad novooslobođenim područjima; uporedo sa organizovanjem nove vlasti, uspostavljani su i drugi elementi revolucionarno-demokratskog sistema: partijske i skojevske organizacije i vojnopozadinski organi. Sve je to bilo praćeno intenzivnom propagandno-političkom aktivnošću. Ona je tih dana karakterisala pripreme za izbor Okružnog NOO-a za Prnjavor.¹⁰⁾ Slično je bilo i na novooslobođenim područjima Konjica i Prozora, gdje su uporedo sa formiranjem partijskih i drugih organizacija formirani jedan sreski i 4 opštinska NOO-a. Karakteristično je da oni ne polaze kroz duge početničke faze svog konstituisanja nego se organizuju u duhu uhdane prakse sa svim odjeljenjima i komisijama.¹¹⁾

Po mišljenju predsjedništva ZAVNOBiH-a sredinom 1944. godine NOO u Bosanskoj krajini u svom organizacionom razvoju dostigli su takav stepen »da se već ozbiljno postavlja pitanje stvaranja novih oblika« i da su se viši organi narodne vlasti »po svom spoljnom obliku počeli oformljivati kao organi državne vlasti. U okviru Oblasnog, okružnih, pa čak i kod većine sreskih odbora stvoreni su začeci organa javne uprave.¹²⁾

* * *

Na teritoriji istočne Bosne u periodu između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a razvitak organa narodne vlasti razvijao se u sjenci intenzivnih vojnih akcija. To je onemogućilo da se početkom 1943. godine započeti a krajem iste godine intenzivirani organizacioni i reorganizacioni proces u razvitku NOO-a dovede do kraja.

Poslije oslobođenja Tuzle, početkom oktobra 1943. godine, pa do decembarske neprijateljske ofanzive ova oblast bila je centar široke ak-

⁶⁾ AIRPS, kat. br. 2088, str. 4.

⁷⁾ AVII, 9/1—5, F—22, k. 1966.

⁸⁾ AIRPS, kat. br. 4587.

⁹⁾ Isto, kat. br. 3057, str. 1—2.

¹⁰⁾ Isto.

¹¹⁾ Isto, reg. br. 6/2—21, K—1966, 1—2. Povjereništvo OKRUŽNOG komiteta KP za Konjic — Prozor Obl. kom. B. krajina, 3. marta 1944.

¹²⁾ ZAVNOBiH, I, str. 142.

tivnosti narodnooslobodilačkih snaga. Jedinice Trećeg korpusa uspješno su izvršile zadatak njenog oslobođenja, koji im je 10. avgusta 1943. godine postavio Vrhovni štab. Odmah je bila uspostavljena široka mreža organa narodne vlasti i vojnopozadinskih organa. Dobro organizovani izbori NOO-a u septembru obuhvatili su ne samo novooslobođene krajeve nego su reizabrani i svi stari odbori, koji su bili formirani na brzinu.

U novembru 1943. godine u oslobođenoj Tuzli formiran je Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu, koji je odmah postavio pred sebe sljedeće zadatke:

1. političke i tehničke pripreme za oblasnu konferenciju za izbor oblasnog NOO-a, i

2. učvršćenje već formiranih NOO-a.

Uz pomoć Inicijativnog oblasnog odbora formirani su inicijativni okružni NOO za Majevicu (novembra 1943. godine, a izabran je u februaru 1944), Posavsko-trebavski okružni NOO (postavljen novembra 1943. godine, a izabran početkom sljedeće godine), tuzlanski (postavljen novembra 1943) i vlasenički (postavljen početkom decembra 1943. godine). Romanijski okružni NOO formiran je krajem 1943. ili početkom 1944. godine, ali se zbog teških vojnopolitičkih prilika njegov rad dugo nije osjećao.¹³⁾

Krajem 1943. godine u istočnoj Bosni radili su sljedeći sreski NOO-i:

1. Sreski (inicijativni) NOO za Bijeljину

2. Sreski NOO Modriča

3. Sreski NOO Brčko

4. Sreski NOO Vlasenica.

Sjedišta sreskih i okružnih odbora često su se mijenjala, a Oblasni NOO dugo vremena nije radio u potpunom sastavu, niti je imao stalno sjedište. To je naročito karakteristično za kraj 1943. i početak 1944. godine, kada su vojnopolitičke prilike onemogućavale svaki organizovan život i rad.

Kratak period brzog uspona NOP-a koji traje od septembra do decembra 1943. godine stvorio je dosta solidne društveno-političke osnove za razvoj NOO-a koje kasnije ofanzive nisu uspjele da unište. On je obilježio početak ne samo nove organizaciono-političke nego i socijalno-psihološke plime, koja je sve akcije osmišljavala vjerom u pobjedu. U ovo vrijeme dolazi do masovnog pristupanja Muslimana i Hrvata u narodno-oslobodilačke redove. Pod uticajem Sedamnaeste brigade stvoren je Muslimanski bataljon, a kasnije i brigada. Tada se počinje raditi na stvaranju prve bosanske hrvatske brigade. Neki muslimanski i hrvatski prvaci pristupaju pregovorima radi uspostavljanja saradnje sa NOP-om.

I četnici izvlače zaključke iz najnovijih događaja. Jedan dio ozrenskih četnika traži od Štaba trećeg korpusa da ih primi u redove NOV, neke njihove jedinice doživljavaju rasulo ili bježe u Srbiju.¹⁴⁾

Uzaludni su bili svi pokušaji da se izvrši objedinjavanje svih protivnika NOP-a, na čemu je naročito radio Draža Mihailović. U ovo vrijeme oni se obraćaju i Muslimanima i Hrvatima pozivajući ih u zajedničku borbu protiv komunista. Ova nastojanja izazvala su samo manje re-

¹³⁾ AVII, k—1968, reg. br. 2/3.

¹⁴⁾ Ročko (u ime PK) — CK KPJ, 14. 10. 1943. AIRPB, CK KPJ, br. 245/43, str. 1—4.

akcije među mačekovcima, koji nikada nisu postali ozbiljnija politička snaga.¹⁵⁾ U jednom izvještaju sa teritorije Gradačca koji je 1. decembra 1943. godine bio upućen Oblasnom komitetu KP za istočnu Bosnu ističe se da su poslije napuštanja Tuzle svi prikriveni neprijatelji istupili protiv NOP-a, da je muslimanski prvak Pjano formirao »zeleni kadar« i održao sastanak sa četničkim vođom popom Savom, da se po svim hrvatskim selima stvara milicija.¹⁶⁾ Međutim, sve su to bili ograničeni potezi kojima su okupatorske ofanzivne akcije davale prolazni dah. Ovo novo političko raspoloženje jasno ilustruje jedan izvještaj Partijskog povjereništva za okrug Sarajevo, koji je 5. novembra 1943. godine upućen CK KPJ, u kome je iznesena situacija u novooslobođenim mjestima: Kiseljaku, Kreševu, Fojnici i Busovači. Tu se ističe da se simpatije Muslimana okreću prema NOP-u (mada još nema aktivnog prilaska), da su pravoslavni 50% za NOP, a 50% za četnike, dok su katolici još uvijek u većini protiv NOP-a (85%), mada su sad česti slučajevi prihvatanja narodnooslobodilačkog pokreta i među njima. Ističe se, dalje, da mobilizacija u NOV nije problem nego je problem nedostatak oružja. Na kraju se dodaje da je na ovoj teritoriji komanda mjesta u zajednici sa pozadinskim radnicima formirala NOO.¹⁷⁾

Decembarska ofanziva na istočnu Bosnu usporila je razvitak organa narodne vlasti. Mnoge od njih ona je zatekla nespремne da joj se organizovano suprotstave blagovremenim sklanjanjem ljudi i namirnica na bezbjedna mjesta, iako su bili na vrijeme upozoreni. Poslije ofanzive, ovim pitanjima posvećuje se još veća pažnja. U **Frontu slobode** od 2. januara 1944. godine objavljen je članak **NOO i ofanziva**, u kome su dati sljedeći zadaci organima vlasti u vrijeme ofanziva:

— da učine sve kako neprijatelj prilikom zaposjedanja određene teritorije ne bi naišao na gotove namirnice (stoku, žito itd);

— da ga blagovremeno liše mogućnosti dobijanja ma kakvih obavještenja o našim jedinicama;

— NOO-i treba da organizuju sklanjanje stanovništva u unaprijed određena skloništa;

— da organizuju svoju obavještajnu službu.¹⁸⁾

Sigurno je da su ova uputstva doprinijela da se početkom 1944. godine ne ponove grube greške iz decembarske ofanzive, ali ipak NOO-i još uvijek nisu bili dovoljno konsolidovani. Prije svega, ni Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu nije uspio da se stabilizuje na određenom području i uspostavi sigurne i stalne veze sa okružnim odborima. O tome govori njegov izvještaj od 5. marta u kome se podvlači da ranije postavljeni zadaci nisu mogli biti u potpunosti ispunjeni. Saznajemo, dalje, da ovaj odbor dotada nije bio u stanju da organizuje ni svoju oblasnu izbornu skupštinu (pripreme za nju bile su u toku) i da je slična situacija i kod okružnih NOO-a.¹⁹⁾ Dalje se kaže da je razvitak organa narodne vlasti u ovom periodu tekao neravnomjerno, u zavisnosti od vojno-političkih prilika, pa se daje široka analiza stanja organa narodne vlasti:

¹⁵⁾ Isto, 261/43, str. 1—2.

¹⁶⁾ AIRPS, kat. br. 2057, str. 1—4.

¹⁷⁾ AIRPB, CK KPJ, 274/43, str. 1—2.

¹⁸⁾ MRS, inv. br. 10983, str. 7.

¹⁹⁾ ZAVNOBiH, I, 99/100.

najbolja je bila situacija u majevičkom okrugu, posebno u srezu bijeljinskom, gdje su NOO »uspjeli da riješe sve zadatke i da se u narodu afirmišu kao organi istinske narodne vlasti.«²⁰⁾ U srezu brčanskom, naprotiv, zbog jakog četničkog uticaja rad NOO-a bio je onemogućen. Iako je inicijativni okružni odbor dobio zadatak da aktivira organe narodne vlasti u majevičkom srezu (Jablanica, Mačkovac), on, kako se kaže u izvještaju, to do sada nije mogao uraditi. Bolja je bila situacija u posavsko-trebavskom okrugu, gdje su narodnooslobodilačke jedinice bile uspjele da razbiju »zeleni kadar« i uspostave NOO-e i u muslimanskim selima. U tuzlanskom okrugu, poslije pada grada u ruke neprijatelja, nastalo je teško stanje, jedan dio NOO-a prestao je sa radom zbog strahovlade koju je zaveo »Zeleni kadar« i samo je mali dio oko Srebrenika produžio sa sporadičnom aktivnošću. Sada se radi na formiranju novih NOO-a. I u vlaseničkom okrugu zbog četničkog uticaja Inicijativni okružni odbor nije uspio da svuda uspostavi svoju kontrolu. U Birču rade samo seoski odbori, dok su u Srebrenici postavljeni opštinski sa zadatkom da formiraju seoske NOO-e. Na kraju izvještaja se kaže da na Romaniji postoji samo nekoliko odbora koji zbog teške vojničke situacije nisu pokazali gotovo nikakvu aktivnost.²¹⁾

I u ovom izvještaju, kao i u drugim dokumentima, naglašeni su neспоразumi do kojih je dolazilo u odnosima između NOO-a i vojnopoza-dinskih organa, uglavnom u pitanjima nadležnosti.

Ofanzivni talas iz prve polovine 1944. godine, kako vidimo, nije prekinuo organizacionopolitički razvitak narodne vlasti. Na konferenciji vijećnika AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a iz istočne Bosne i predstavnika Trećeg korpusa, održanoj 25. juna u oslobođenoj Vlasenici, istaknuto je da je »posljednja ofanziva doživjela krah«. Tu se zatim govori o značaju odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a i sporazuma Tito—Šubašić i naglašava važnost predstojećeg Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a.²²⁾ Pri kraju ovog perioda, uoči Drugog zasjedanja, narodnooslobodilačke snage vrlo brzo uspostavljaju predoфанzivni poredak proširujući ga novim ogranim vlasti i drugim elementima revolucionarno-demokratskih sistema. 21. juna Ob-lasni inicijativni odbor NOO za istočnu Bosnu raspravlja o tome da promjena odnosa snaga na svjetskom i domaćem ratištu u korist NOP-a omogućava da se razmišlja o stvaranju državne zajednice i narodne vlade, da se NOO-i usmjere ka rješavanju kompleksnih pitanja koja stoje pred pravim državnim organima.

U tom cilju on pred njih postavlja sljedeće zadatke:

1. Svi NOO-i moraju imati svoje prostorije i sjedišta; Sjednice se održavaju jednom u 15 dana, niži NOO-i podnose izvještaj višim.
2. U zajednici sa omladinskim i ženskim organizacijama NOO-i se moraju brinuti o smještaju i ishrani jedinica.
3. NOO-i moraju posvetiti veću brigu političkom radu: održavanju zborova i konferencija i rasturanju štampe.
4. Po selima treba organizovati radne čete, bataljone i brigade.
5. NOO-i vode brigu o pomoći postradalim u ratu i sirotinji.
6. Pri svim NOO-ima treba organizovati zdravstvene sekcije. Okružni i sreski NOO-i po mogućnosti treba da otvaraju ambulante i bolnice.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ Isto, 101.

²²⁾ AVII, reg. br. 5/1—4, F—3, K—1968.

Opštinski i sreski odbori preko svojih sekcija treba da zavedu stalno krećenje domova, kopanje nužnika, uništavanje vaši itd.

7. Pošto konstatuje da su ofanzive prekinule rad na otvaranju škola i analfabetskih tečajeva, inicijativni oblasni NOO nalaže da se formiraju kulturno-prosvjetne sekcije, otvore škole za djecu od 7 do 14 godina, da se formiraju diletantske grupe, pjevački horovi, zidne i usmene novine, da se održavaju predavanja iz raznih oblasti itd.

8. Na kraju, upozoravaju se NOO-i na mogućnost ubacivanja neprijateljskih špijuna.²³⁾

Ovim preporukama iniciran je mnogo širi i organizovaniji rad NOO-a. Na mjesto dotadašnje dosta jednostrane aktivnosti u službi stalno aktivnog fronta, sada je istaknuta potreba kompleksnijeg rada koji treba da se odvija putem podjele po sektorima.²⁴⁾ O tome će biti riječi kasnije, u okviru posebne analize ove aktivnosti.

* * *

Aktivnost NOP-a u Hercegovini u drugoj polovini 1943. godine ispunjena je raznim političkim i vojnim mjerama čiji je cilj bio da povrate dosta izgubljeno povjerenje seljačkih masa. Ovaj proces bio je praćen i sistematskim radom na uspostavljanju novog revolucionarno-demokratskog sistema na mnogo široj idejnopoličkoj osnovi nego ranije. Poslije bitke na Sutjesci, dolaskom 10. hercegovačke brigade na ovaj teren, počinje intenzivna politička aktivnost. Odmah je obnovljen Oblasni komitet KPJ, koji je formirao privremene sreske komitete za Gacko, Nevesinje, Bileću, Trebinje, Stolac, Ljubinje i Konjic. U oktobru su stvorena i dva okružna komiteta — za sjevernu i južnu Hercegovinu. Na partijskom savjetovanju 1. i 2. novembra ukazana je potreba za stvaranjem masovnih organizacija i narodne vlasti.²⁵⁾

Poslije kapitulacije Italije, situacija postaje mnogo povoljnija. 17. novembra po naređenju Vrhovnog štaba formirana je 29. divizija od tri udarne grupe bataljona od kojih su kasnije formirane tri brigade: 10, 11. i 12. u sastavu 29. divizije Drugog udarnog korpusa, pod čijim su uticajem stvoreni sjeverno i južno hercegovački odred, a uskoro poslije toga mnoge druge jedinice. Sve one dobivaju zadatak da na svom teritoriju stvaraju NOO-e »legalno tamo gdje ima uslova, a ilegalno gdje nema«. Tom radu u prvom redu pristupili su sreski komiteti KPJ pod zaštitom partizanskih odreda. On se provodi u isto vrijeme kada i mobilizacija novih boraca. Vrlo često je NOO-e birao narod na svojim zborovima, dok su ih potvrđivali vijećnici AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a iz Hercegovine.²⁶⁾

Krajem 1943. godine mreža NOO-a prekrila je svu oslobođenu teritoriju. Osim seoskih i opštinskih, formirani su i sreski (inicijativni) NOO-i za Bileću, Gacko, Nevesinje, Stolac i Ljubinje.²⁷⁾ Ovi odbori su

²³⁾ AIRPS, kat. br. 3201, str. 1—6.

²⁴⁾ U diskusiji Steve Popovića na sastanku vijećnika AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a iz istočne Bosne koji je održan u Vlasenici 25. juna 1944. godine istaknuto je da u dotadašnjem radu NOO-a nije bilo podjele po sektorima. (AVII, reg. br. 5/1—4, F—3, k—1968).

²⁵⁾ AIRPS, kat. br. 1913, str. 7.

²⁶⁾ Arhiv Istorijskog instituta Crne Gore, reg. br. 10.488/IV, 2a—131/43.

²⁷⁾ AVII, K—1968, reg. br. 14/4, AIRPB, 269, str. 5, Istorijski institut Crne Gore, Inv. br. 4570/VI, 3—4 (43).

početkom 1944. godine javno izabrani. U trebinjskom srezu, gdje je situacija bila naročito teška, prvo su formirani opštinski NOO-i u Lastvi, Arandelovu, Vučji, Orahovcu i Jasenu, koji će tek poslije tzv. 6-te neprijateljske ofanzive (decembarske) početkom 1944. godine biti izabrani zajedno sa Sreskim NOO-om za Trebinje.²⁸⁾ U ovo vrijeme pod uticajem obnovljenog Mostarskog bataljona formirani su seoski i opštinski NOO-i na teritoriji konjičkog sreza, na desnoj obali Neretve.²⁹⁾ Do veće aktivnosti na ovom planu doći će početkom 1944. godine u vezi sa radom na mobilizaciji novih boraca. U ovo vrijeme NOO-i su nosioci široke aktivnosti na popularisanju odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a.³⁰⁾

Krajem 1943. godine dolazi do formiranja seoskih i opštinskih NOO-a u nekim mjestima zapadne Hercegovine pod uticajem hercegovačkih i dalmatinskih jedinica. Od decembra 1943. godine na tom zadatku posebno se angažuje novoformirano Okružno povjereništvo za zapadnu Hercegovinu.³¹⁾

Krajem 1943. godine formiran je i Privremeni oblasni NOO za Hercegovinu. Iz izvještaja Oblasnog komiteta KPJ od 10. novembra CK KPJ saznajemo da je on formiran od ljudi koje je Oblasni komitet bio odredio za skupštinu ZAVNOBiH-a. Međutim, iz njegovog izvještaja od 1. januara 1944. godine saznajemo da su tek vijećnici Drugog zasjedanja AVNOJ-a iz Hercegovine, po svom povratku, 20. decembra u selu Dramašini formirali Privremeni oblasni NOO za Hercegovinu. Od devet njegovih članova sedmorica su bili u Izvršnom odboru.³²⁾ Inicijativni oblasni odbor odmah je počeo sa pripremama za oblasnu skupštinu.³³⁾

U tzv. 6. ofanzivi mnogi organi vlasti prestali su sa radom ili su prešli u ilegalnost. Situaciju izazvanu stalnim vojnim akcijama jasno sagledavamo iz izvještaja Oblasnog komiteta KP za Hercegovinu Pokrajinskom komitetu KP BiH od 24. februara. Tu se kaže da su teško stanje naročito iskoristili četnici širenjem glasina o tome da će saveznici u danom trenutku podržati njih; oni pridobijaju na svoju stranu dio naroda koji zajedno sa njima bježi u njemačke garnizone ili se zavlači u škripove i pećine. Najveći dio naroda, kaže se dalje u izvještaju, bio je pasivan i u iščekivanju velikog raspleta. Zatim se ističe da NOP u Hercegovini nema slobodne teritorije na koju se može slobodno osloniti; njegov uticaj je najjači u bilećkom, stolačkom, većem dijelu ljubinjskog sreza i gradu Mostaru, a najslabiji u trebinjskom srezu.

²⁸⁾ Isto i MRS, MG, K—X, br. 11689/52, str. 2.

²⁹⁾ Arhiv Hercegovine, Mostar, fond HONO, 550/46.

³⁰⁾ Sreski komitet KPJ za Konjic, Oblasnom komitetu KP za Hercegovinu (AIRPS, kat. br. 23—53, str. 3).

³¹⁾ AIRPS, MG, inv. br. 9737, str. 3—5.

³²⁾ To su bili: Bjelica ing. Janko, Mastilović Novak, Zirojević Marko, Nazečić Salih, Babić ing. Simo, Ljubibratić Dragoslav i Miskin Vaso. Za predsjednika je izabran Novak Mastilović, za potpredsjednike Janko Bjelica i Marko Zirojević a za sekretara Simo Babić. (AVII, k—1968, reg. br. 6/4).

³³⁾ Uputstvima se predviđa: Prvo, da u toku januara svi opštinski NOO-i sazovu konferencije; drugo, da se izbor delegata vrši javno dizanjem ruku; treće, da mogu biti izabrani samo prijatelji NOB; četvrto, da izabrani delegati dobiju punomoćja od opštinskih NOO; peto, izborima rukovodi izvršni dio opštinskog NOO-a na čelu sa delegatom Sreskog NOO-a; šesto, svaka opština bira 5—7 delegata; sedmo, opštine sa pomiješanim stanovništvom biraju predstavnike svih na-

Međutim, ništa nije moglo potpuno spriječiti dalji organizacioni razvitak pokreta. Početkom 1944. godine intenziviraju svoju aktivnost partijske organizacije na čelu sa Oblasnim komitetom KP za Hercegovinu, koji djeluje putem okružnih komiteta za sjevernu i južnu Hercegovinu i njihovih sreskih komiteta, te posredstvom okružnog povjereništva za srezove Čaplinu, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. Uključuju se u rad i novoformirana skojevska rukovodstva. Pod uticajem svih ovih faktora, obnavlja se i brzo razvija aktivnost organa narodne vlasti.³⁴⁾

Početkom 1944. godine postignute uspjehe na planu izgradnje narodne vlasti u Hercegovini najbolje sagledavamo iz izvještaja Privremenog oblasnog NOO-a ZAVNOBiH-u od 21. februara. U njemu se kaže da su u Gacku u doba ofanzive prestali da rade mnogi NOO-i, među njima i Inicijativni sreski odbor. Oni su sada dijelom obnovljeni: postoji jedan sreski, dva opštinska i četrnaest seoskih odbora. U Nevesinju je obnovljen Sreski NOO i 14 seoskih, u bilečkom srezu nedavno je imenovan Sreski NOO i dva opštinska, dok na terenu radi 28 seoskih odbora. I u trebinjskom srezu su nedavno imenovani: sreski, dva opštinska i 28 seoskih NOO-a. U stolačkom srezu sreski NOO je izabran i odmah je uspostavio kontrolu nad 4 opštinska i 45 seoskih NOO-a. U ljubinjskom srezu izabran je Sreski NOO, 3 opštinska i 25 seoskih. U Mostaru aktivno radi nedavno formirani mjesni ilegalni odbor. U ljubuškom srezu (uključujući Čaplinu, Posušje i Imotski) radi 50 ilegalnih NOO-a. I ako nema podataka za konjički srez, pretpostavlja se da je i tamo rad organa narodne vlasti uznapredovao.³⁵⁾

Prema izvještaju Oblasnog komiteta za Hercegovinu od 24. februara, na teritoriji oblasti djelovalo je pored Privremenog oblasnog NOO-a, 6 sreskih, 14 opštinskih i preko 200 seoskih NOO-a.³⁶⁾

Teške vojnopolitičke prilike vladale su u toku čitave prve polovine 1944. godine. Četnička propaganda o obećanoj pomoći zapadnih saveznika i o proljećnoj njemačkoj ofanzivi, s jedne, i vjera oslobodilačkih snaga u čvrstinu antihitlerovske koalicije, s druge strane, prisutne su u rezonovanju svakog čovjeka i u najzabitijem selu. Kroz njegovu svijest prelamaju se međunarodni odnosi u skladu sa njemu svojstvenom pragmatikom. Ta atmosfera iščekivanja dosta je paralizala entuzijazam prema svakom djelu i ideji. Zadržavanje jakih narodnooslobodilačkih snaga i rukovodstava NOP-a (među njima i Privremenog oblasnog NOO-a za Hercegovinu) na graničnim predjelima Crne Gore još više je povećalo tu nesigurnost.³⁷⁾ Iz izvještaja Okružnog komiteta KP za sjevernu Hercegovinu od 5. juna Oblasnom komitetu vidimo da je u odborima bilo dosta neprijateljskih elemenata i da su mnogo odbornici i tada odlazili

---

rodnosti; osmo, borcima treba osigurati odgovarajući broj delegatskih mjesta: brigadi 10, a sjeverno i južnohercegovačkom odredu i mostarskom bataljonu po 3 mjesta (AVII, reg. br. 12/1—2, F—4, k—1968).

³⁴⁾ AIRPS, kat. br. 2608, str. 1—9.

³⁵⁾ AVII, reg. br. 14/1—4, F—4, k—1968.

³⁶⁾ AIRPS, kat. br. 2608, str. 9.

³⁷⁾ Privremeni Oblasni NOO za Hercegovinu je odmah poslije svog osnivanja otišao sa vojnim jedinicama na teritoriju Crne Gore i tamo ostao do sredine marta 1944. godine. Po svom povratku organizovao je veliki zbor u dabarskom srezu kome je prisustvovalo oko 1600 ljudi i sa koga su upućeni pozdravni telegrami AVNOJ-u, Vrhovnom štabu, Nacionalnom komitetu, Maršalu Titu i ZAVNOBiH-u. (ZAVNOBiH I, 115).

u četnike. Poslije četničke ofanzive od 25. aprila do početka maja i povlačenja narodnooslobodilačkih snaga prema Bileći i Gacku neki odbornici šire glasine »da partizani neće više dolaziti«. ³⁸⁾

Do popravljanja vojnopolitičke situacije dolazi u maju, kada se i pristupa sistematskom radu na uspostavljanju sistema narodne vlasti. Članovi Oblasnog NOO obilaze niže odbore, stiču uvid u njihov rad i na bazi toga im upućuju pismo u kome ukazuju na razne nedostatke. Članovi Oblasnog NOO-a održali su i sastanke sa članovima svih NOO-a (osim u gatačkom srezu), u vezi sa konkretnim pitanjima i zadacima. Odmah su počele pripreme za organizovanje kursa za sekretare sreskih NOO-a, što je dalo korisne rezultate. ³⁹⁾ U pismu Oblasnom NOO-u za Hercegovinu od 10. aprila Predsjedništvo ZAVNOBiH-a kritički se osvrće na opštu aktivnost narodnooslobodilačkih snaga i ističe da se nije dovoljno uključilo na obuhvatanju svih nacionalnosti u pokret, da se nije vodila efikasna borba protiv muslimanske, hrvatske i srpske reakcije. Pledira se za tim da NOO-i »moraju da postanu osnovni oblik okupljanja masa«, jer oni danas nisu samo politički organi ili pomoćni organi vojske »već u isto vrijeme nosioci osnova nove državne organizacije«. Naglašava se da Oblasni NOO još uvijek ima karakter političkog predstavništva i da nema izgrađenu unutrašnju organizacionu strukturu kao državni organ. Zato Predsjedništvo nalaže da se pri njemu formiraju ekonomski, zdravstveni i prosvjetni odsjeci. ⁴⁰⁾

Tako, dok su u Bosanskoj krajini organi vlasti bili dostigli visok stepen u svom razvoju, u Hercegovini su još uvijek prolazili kroz fazu organizacionog sređivanja. Širina koja je pratila njihovo formiranje krajem 1943. godine imala je za posljedicu njihovu političku nestabilnost. Zato se mnogo govori o raznim neprijateljskim elementima u NOO-ima i preduzimaju čišćenja njihovih rukovodstava. Tako su u maju 1944. godine očišćeni odbori u bilečkom i nevesinjskom srezu, a u Sitnici su umjesto 5 seoskih NOO-a imenovana 4 povjerenika. ⁴¹⁾ To je vrlo brzo pokazalo dobre rezultate. Iz izvještaja Sreskog komiteta za Bileću od 2. juna saznajemo da u srezu djeluje 26 seoskih NOO-a, 9 povjerenika i 3 opštinska odbora. ⁴²⁾ Okružni komitet za južnu Hercegovinu izvještava 12. juna Oblasni komitet da su neki seoski odbornici u dabarskoj opštini smijenjeni zato što su štitili svoje seljake od raznih davanja i nisu htjeli da otvore škole. ⁴³⁾ Isti odbor 29. juna oštro kritikuje sreske NOO-e koji ne pružaju dovoljnu pomoć nižim organima vlasti ili kontakte sa njima održavaju samo pismenim putem. Zbog toga se njihov rad odvijao dosta neorganizovano; neki su prvo obrađivali svoju zemlju, a tek onda zemlju mobilisanih boraca. Komisije za oranje postojale su samo na papiru. U izvještaju se konstatuje da još nije provedena direktiva o odlasku članova KP u seoske odbore, koja je bila donesena tih dana. ⁴⁴⁾ Inače u Hercegovini je aktivnost organizacija KP na stvaranju NOO-a naročito prisutna od dolaska Desete hercegovačke brigade iz bitke na Sutjesci,

³⁸⁾ AIRPS, kat. 3129, str. 1—3.

³⁹⁾ ZAVNOBiH I, 114—115.

⁴⁰⁾ Isto, 117—118.

⁴¹⁾ AIRPS, kat. br. 3129, str. 4.

⁴²⁾ Isto, 3261, str. 2.

⁴³⁾ Isto, 3154, str. 4.

⁴⁴⁾ Isto, 3233, str. 3.

a u 1944. godini ona je glavni nosilac svih društveno-političkih akcija. Na sastanku Oblasnog komiteta KP za Hercegovinu od 15. juna ovo pitanje je bilo u centru pažnje. Kritikovani su članovi koji se naredbodavno odnose prema organima vlasti i istaknuto je da je njihov zadatak da pojačaju autoritet NOO-a u narodu. Zaključeno je da sekretari opštinskih odbora obavezno budu članovi dotičnih partijskih komiteta, a da u seoskim odborima radi po jedan član dotične partijske organizacije.⁴⁵⁾

Cilj svih ovih mjera bio je brzo prevazilaženje zastoja u razvitku narodne vlasti. Formalno demokratski metodi u organizovanju NOO-a nisu mogli biti svuda primijenjeni jer je opšti razvoj iziskivao brzinu, zato su kao i u ustanku partijski i vojni forumi bili najuticajniji. U ovo vrijeme, međutim, nove forme nije trebalo pronalaziti i u praksi provjeravati, one su u drugim oblastima bile akciono prisutne. Trebalo ih je samo prenijeti i prilagoditi specifičnim uslovima. Krajiško iskustvo i u istočnoj Bosni i u Hercegovini vrlo često je naglašavano kao uzor.

Uoči Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a najveći dio Bosne i Hercegovine bio je pod kontrolom narodnooslobodilačkog pokreta. U Bosanskoj krajini organi vlasti su sistematski djelovali, u istočnoj Bosni i Hercegovini ponovo su bili postavljeni na zdrave noge.

DJELATNOST ORGANA NARODNE VLASTI U BiH IZMEĐU PRVOG I DRUGOG ZASJEDANJA ZAVNOBiH-a

Iako su ofanzive i kontraofanzive za čitavo vrijeme, od kraja 1943. do sredine 1944. godine, potresale i rastrzale Bosnu i Hercegovinu, aktivnost organa narodne vlasti nije prestajala. Istina, vojne akcije su u nekim krajevima izazvale privremenu dezorganizaciju i dezorijentaciju. Veći dio pokrajine, naprotiv, nastavio je život i rad na ustaljeni način.

Vojna situacija ipak je onemogućila novoformiranom ZAVNOBiH-u da brzo uspostavi čvrstu kontrolu nad svim organima vlasti. Ali, bez obzira na mogućnost realizovanja, sada njegova uputstva i odluke, prije ili kasnije, dolaze u sve krajeve BiH, postajući osnovni orijentiri u njenom političkom objedinjavanju. Mi ćemo tu široku aktivnost posmatrati u cjelini, posebno kroz aktivnost ZAVNOBiH-a odnosno njegovog Predsjedništva.

Iako je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a proglašen za političko predstavništvo pokrajine, skupština je na njega prenijela ovlašćenja da vrši i funkcije narodne vlasti, kao njen najviši organ u BiH, pokrajini koja je po odluci Drugog zasjedanja AVNOJ-a tretirana kao posebna federalna jedinica u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Na Prvom zasjedanju u Mrkonjić-Gradu nije donesena odluka o razgraničenju i obimu nadležnosti između Vijeća, Prezidijuma i Predsjedništva, ali su ratni uslovi diktirali da na Predsjedništvo pređu sve naredbodavne i izvršne funkcije narodne vlasti najvišeg stepena u federalnoj jedinici, analogno funkcijama koje je AVNOJ prenio na NKOJ kao »najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti u Jugoslaviji, preko koga AVNOJ ostvaruje svoju izvršnu funkciju«. Predsjedništvo je svoju aktivnost usmjeravalo uglav-

⁴⁵⁾ Na sastanku su određeni sekretari sreskih NOO-a za Ljubinje, Stolac, Bileću, Nevesinje, Gacko i Konjic. Za Mostar je odlučeno da pri odboru ostane partijska ćelija. (Isto, 3169, str. 1—9).

nom na sljedeće zadatke: prvo, na snabdijevanje vojske, izbjeglica i siromašnog stanovništva, drugo, da posredstvom NOO-a organizuje prikupljanje podataka o opštem stanju stanovništva u cilju preduzimanja potrebnih mjera za rad na obnovi i podizanju proizvodnje, treće, da uspostavi organizaciju pojedinih grana državne uprave za BiH, četvrto, da održava veze sa Nacionalnim komitetom i u saradnji sa njim usklađuje svoju djelatnost sa opštim principima državne uprave i, peto, da poveže i učvrsti organe narodne vlasti po vertikalnoj i horizontalnoj liniji.⁴⁶⁾ U okviru ovih zadataka odvijala se cjelokupna aktivnost NOO-a.

Organi narodne vlasti najviše su bili angažovani u radu na prehrani vojske i siromašnog stanovništva. U 1944. godini, poslije velikih ratnih razaranja, taj zadatak bio je znatno složeniji. Zimska ofanziva 1943/1944. godine još više je komplikovala i onako tešku prehrambenu situaciju. U izvještaju Predsjedništva ZAVNOBiH-a Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije od 3. marta ističe se da je neprijatelj sada jasnije ispoljio tendenciju da se snabdijeva na terenu. Na području Kozare, pored paljenja i uništavanja, on je opljačkao 527.473 kg kukuruza, 45.530 kg krompira, 7.269 kg pšenice, 220 ovaca, 117 volova i mnoge druge namirnice. Samo u crnoluškoj opštini grahovskog sreza opljačkao je 35.613 kg žita, 3.834 kg brašna itd., u glamočkom srezu 546 volova i krava, 326 junadi, 993 ovce, 378 krmadi itd. Slična stradanja doživjeli su kupreški srez i neki dijelovi centralne Bosne. U izvještaju se konstatuje da su rezerve hrane toliko male da se ni civilno stanovništvo do nove žetve ne može prehraniti (izuzetak čine Grmeč, Kozara i sjeverni krajevi centralne Bosne). Dalje se kaže da na oslobođenoj teritoriji Krajine živi 10.000 lica kojima je potrebna hitna pomoć. Pošto se taj broj svakim danom povećavao, traži se pomoć za 20.000 lica.⁴⁷⁾

Potpuniji uvid u ekonomsko stanje Bosanske krajine pružila je konferencija okružnih i sreskih NOO-a, koju je 14. marta 1944. godine organizovao Oblasni NOO, povodom pokretanja sjetvene kampanje. Konstatovano je sljedeće stanje:

- tegleća stoka je svedena na 20% predratnog stanja;
- drvarskom, glamočkom, grahovskom, ključkom, jajačkom, kupreškom i kotorvaroškom srezu treba hitna pomoć u sjemenu;
- ima mnogo napuštene zemlje: u Podgrmeču za 1000 dana oranja, u ključkom srezu za 5000 dana, prnjavorskom 25.000 i drvarskom okrugu za 29.496 dana oranja. Riješeno je da se napuštena zemlja prvo ustupi sirotinji i porodicama boraca, a tek onda ostalim;
- osjeća se veliki nedostatak radne snage, naročito u dubičkom srezu;
- hiljade porodica gladuju: u jajačkom srezu 3.000 ljudi, u ključkom 5.000, u drvarskom 5.000, u glamočkom 3.500, u kupreškom 2.590, a na Podgrmeču 11.320 ljudi.⁴⁸⁾

U zimu 1944. godine bila je slična situacija u istočnoj Bosni. U citiranom izvještaju Predsjedništva ZAVNOBiH-a konstatuje se da se oslo-

⁴⁶⁾ Anto Babić, Mjesto i uloga ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine, Istorijske pretpostavke republike BiH, IRPS, *Prilozi* br 4, Sarajevo 1968, str. 321—322.

⁴⁷⁾ ZAVNOBiH I, 97—98, i AVII, reg. br. 12/1—12, F—2, k—1968.

⁴⁸⁾ Glas NOP B. krajine, od 26. 3. 1944. br. 16, AIRPS, kat. br. 4570.

bođeni dio oblasti, sjeverno od komunikacije Zvornik — Tuzla — Doboj, može ishraniti do nove žetve i pružiti pomoć postradalom vlaseničkom i rogatičkom srezu. Međutim, samo uz uslov dobijanja hrane iz Srema moguće je prehraniti civilno stanovništvo i jedinice.⁴⁹⁾

U Hercegovini je ekonomska situacija bila još teža, s obzirom na to da je riječ o pasivnom kraju koji je u uslovima stalnih borbi morao da izdržava brojne narodnooslobodilačke snage. To stanje sagledavamo iz izvještaja Privremenog oblasnog NOO-a za Hercegovinu Predsjedništvu ZAVNOBiH-a od 4. aprila 1943. godine. Kaže se da i pored dobre prošlogodišnje žetve ova oblast nije u stanju da prehrani ni svoje civilno stanovništvo, a da gatačkom i bilečkom srezu, gdje su se narodnooslobodilačke jedinice dugo zadržavale i snabdijevale, prijeti masovna glad. Od 8.450 stanovnika bilečkog sreza njih 1.835 nema žita, a u gatačkom srezu od 6.425 stanovnika žita nema 4.340. Nevesinjski i trebinjski srez su u boljem položaju. Dalje se kaže da će brzo biti aktuelno pitanje prehrane dijela ljubinjanskog sreza (Popovo polje) koji je u ofanzivi najviše postradao. U konjičkom srezu problem predstavljaju neka popaljena sela. Oblasni NOO smatra da 9.000 ljudi u Hercegovini treba pružiti pomoć i da će se taj broj do nove žetve povećati do 25.000.⁵⁰⁾

O ovome teškom stanju treba dodati i slab prinos žitarica u 1943. godini na čitavoj teritoriji BiH. U Bosanskoj krajini sjetva se nije mogla planski obaviti zbog tzv. IV neprijateljske ofanzive, u istočnoj Bosni u najžitorodnijim krajevima vladala je suša, a u Hercegovini prinos je bio znatno slabiji nego prethodne godine.⁵¹⁾

U ovakvim uslovima problem prehrane vojske i stanovništva bio je osnovni zadatak organa vlasti. On je otežan činjenicom da je čitava pokrajina bila aktivno operativno područje mnogih jedinica, a hiljade izbjeglica i pogorjelaca bile su preplavile oslobođenu teritoriju. Prehraniti i smjestiti ove ljude bilo je gotovo nemoguće. Iz mnogih izvještaja NOO-a vidimo da su ta pitanja bila svakodnevno na dnevnom redu. U Bosanskoj krajini, gdje su organi vlasti najorganizovanije djelovali, prikupljanje namirnica vršilo se putem masovnih kampanja, koje se ponavljaju gotovo iz mjeseca u mjesec. Sreski NOO Drvar piše 15. januara Opštinskom NOO-u Prekaja da je kampanja koju je nedavno pokrenuo Oblasni NOO u potpunosti uspjela.⁵²⁾ Okružni NOO za Kozaru obavještava 31. januara Oblasni NOO za Bosansku krajinu da je »još uvijek glavni zadatak NOO-a prikupljanje namirnica«. Na tom planu bile su angažovane i društveno-političke organizacije, u prvom redu omladina.⁵³⁾ Kako je situacija postajala sve teža, problem ishrane nije više bilo moguće rješavati isključivo dobrovoljnim prilozima, pa se sve češće primjenjuju rekvizicije i konfiskacije. Okružni NOO za Kozaru obavještava 30. aprila sve sreske odbore da su rezerve hrane iz kampanje nedovoljne za prehranu jedinica Petog korpusa, pa će se one hraniti posebnim prikupljanjima za dnevne potrebe od naroda. Odbor je izvršio raspored jedinica po

⁴⁹⁾ ZAVNOBiH I, 9899.

⁵⁰⁾ Isto, 111.

⁵¹⁾ Isto, 146.

⁵²⁾ MRS, inv. br. 5062, str. 1.

⁵³⁾ Okružni NOO Podgrmeč sreskim NOO-ima 10. 3. 1944. Traži da u zajednici sa antifašističkim organizacijama prikupe namirnice za Treću diviziju. (MRS, inv. br. 6882).

terenu. Međutim, sada prikupljanje najčešće vrše dotični NOO-i i vojno-pozadinski organi, dok su ranije dosta često to radile vojne intendature.⁵⁴⁾ 3. maja 1944. godine intendatura kozarskog područja dostavlja Okružnom NOO-u za Kozaru raspis o imenovanju članova za rekviziciju stoke za potrebe vojske.⁵⁵⁾ Već 8. maja je odlučeno da se od imućnih domaćina rekvirira: u prijedorskom srezu 30.000 kg mesa, u gradiškom 10.000 kg a u novskom 10.000 kg. Za rekviriranu stoku izdavane su priznanice.⁵⁶⁾

U krajevima Bosanske krajine gdje su prehrambene prilike bile još teže vojska je pri svom snabdijevanju pravila i grube greške. Okružni NOO za Drvar obavještava 21. jula Oblasni komitet KP za Bosansku krajinu da se jedinice 8. korpusa na teritoriji Grahova prilikom prikupljanja namirnica ne obraćaju NOO-u u pitanjima rekvizicije i mobilizacije konja; često su rekvirirale i posljednju kravu, čak i od partizanskih porodica. Ovdje je situacija bila teška i sa prehranom stanovništva. Velika većina duže vremena nije imala ni hljeba, zbog čega su NOO-i određeni broj stanovnika pomagali iz svojih fondova, a dio raspoređivali po imućnijim kućama. U vrijeme tzv. VII ofanzive situacija je bila još teža. Tada je samo drvarski srez dao 139.206 kg mesa za dva mjeseca.⁵⁷⁾

Pomoć pasivnim krajevima bila je nužna. 28. januara Oblasni komitet KPJ nalaže Okružnom komitetu za Podgrmeč da žito sa Kozare prebaci u pravcu Janja, Glamoča i Mrkonjića.⁵⁸⁾ U pasivnim krajevima šverc namirnicama bio je česta pojava. Da bi suzbio ovaj problem, Okružni NOO za Podgrmeč obavještava Komandu podgrmečkog područja da je formirao zadrugu za razmjenu dobara koja će po utvrđenim cijenama razmjenjivati sve vrste robe. Odbor moli komandu da o tome obavijesti komande mjesta i sve partizanske straže. Sa svoje strane on daje uputstva sreskim NOO-ima da otvore pijace radi razmjene.⁵⁹⁾

U članku **Današnji zadaci naše narodne vlasti** koji objavljuje **Front slobode** broj 4. od 10. marta nalaže se organima vlasti u istočnoj Bosni da organizuju razmjenu dobara putem seoskih i gradskih pijaca.⁶⁰⁾ Poslije tzv. VI neprijateljske ofanzive najteža je bila situacija u vlaseničkom i rogatičkom srezu, gdje je velikom broju familija bila potrebna pomoć. Inicijativni Oblasni NOO preduzeo je mjere da to pitanje riješi putem razmjene dobara sa bogatim krajevima. Održan je sastanak majevičkog i vlaseničkog Okružnog NOO-a i odlučeno da prvi dâ potrebnu količinu hranu koju će prebaciti vlasenički okružni odbor u zajednici sa Trećim korpusom. Na taj način bilo je riješeno pitanje prehrane siromašnih porodica Birča.⁶¹⁾ Na terenu su glavni sakupljači hrane bili NOO-i, a oni su bili i glavni organizatori zbrinjavanja izbjeglica i ratne siročadi.⁶²⁾

⁵⁴⁾ Isto, inv. br. 321b.

⁵⁵⁾ Isto, 112b.

⁵⁶⁾ Isto, 360b.

⁵⁷⁾ Arhiv Bos. krajine, Fond ONOO Drvar, 5/44, str. 1—3.

⁵⁸⁾ AIRPS, Kat. br. 2449, str. 1.

⁵⁹⁾ MRS, inv. br. 7763.

⁶⁰⁾ Isto, 8265/h.

⁶¹⁾ ZAVNOBiH I, 101.

⁶²⁾ Samo je u opštini Šeković za nekoliko dana prikupljeno 30 koza, 80 ovaca, 34 krave, 384 kg kukuruza, 780 kg zobi. (*Front slobode* br. 8 od 10. juna 1944). AIRPS, kat. br. 4606, str. 3—7.

U siromašnoj Hercegovini osnovni oblik snabdijevanja vojske i stanovništva predstavljale su rekvizicije i konfiskacije. Rekvizicija se organizovano provodila putem posebnih opštinskih komisija koje su ustanovljavale spiskove rekvirirane stoke i drugih namirnica. Za rekvirirane stvari i ovdje su izdavane priznanice.⁶³⁾ I ovdje su intendanti pravili stare greške radeći po navici bez odbora i komandi mjesta. Po mišljenju Privremenog oblasnog NOO-a razlozi leže u neiskustvu NOO-a, naročito seoskih, da sami uzmu u svoje ruke ovaj posao. U Hercegovini je i pored siromaštva vojska bila vrlo privilegovana. Na primjedbu Predsjedništva ZAVNOBiH-a da se vojska snabdijeva iznad mogućnosti kraja Privremeni oblasni NOO odgovara da je usvojen princip »da vojska ne treba da gladije dokle god traje (hrane — V. Đ.) kod narodnih neprijatelja i naroda«.⁶⁴⁾

Dio namirnica dobijen je od porodica koje su obrađivale napuštenu zemlju. Sreski NOO Bileća obavještava 18. jula Opštinski NOO Divin da je odlučeno da se uzme dio prihoda od onih koji su obrađivali muslimansku napuštenu zemlju: 50% od imućnih i 25% od siromašnih.⁶⁵⁾

Velik problem predstavljale su mnogobrojne izbjeglice koje je trebalo smjestiti i prehraniti. Samo je u podgrmečkom okrugu, koji je brojao 78.736 stanovnika, bilo 7.260 izbjeglica. Slično stanje vladalo je i u drugim okruzima. Najveći dio njih je izdržavan uz pomoć NOO-a, jedan dio je raspoređen po domaćinstvima dok je mali broj obrađivao napuštenu zemlju.⁶⁶⁾

Stalno akutna prehrambena situacija stavljala je u prvi plan poljoprivredu. Još od početka ustanka oslobođena teritorija živjela je u znaku raznih kampanja: za sjetvu, žetvu, oranje, prikupljanje sjemena itd. U prvoj polovini 1944. godine ovaj rad je išao uhodanim stazama. Istina, zimska ofanziva 1943/44. nanijela je veliku štetu poljoprivredi; ona je gotovo desetkovala radnu stoku i oruđa. To je znatno otežalo proljetnu sjetvenu kampanju. Zato su organi narodne vlasti morali preduzeti široke organizacione mjere. Tako je 14. marta Oblasni NOO za Bosansku krajinu organizovao konferenciju okružnih i sreskih NOO-a radi organizovanja proljetne sjetve. Konstatovano je veliko zaostajanje u čitavoj oblasti. Na teritoriji Podgrmeča bila je zasijana površina zemlje za koju je trebalo 15.890 dana oranja, a trebalo je zasijati još površinu od 59.070 dana oranja. Ovaj okrug bio je u stanju sam obaviti posao i pružiti kolektivnu pomoć sanskom srezu. Istaknuto je da će napuštenu zemlju dobiti na obrađivanje porodice boraca, siromašni i pojedinci, dok će preostali dio zasijati sami NOO-i.⁶⁷⁾ Na konferenciji je konstatovano teško stanje i u ostalim krajevima. Kupreški srez je bio pretrpio velike štete, stočni fond je u mnogome postradao a osjećao se i nedostatak sjemena. U prnjavorskom srezu stanje je bilo mnogo bolje i on je bio u stanju da pruži pomoć drugima. Međutim, ovdje su bile oslobođene samo 5, od ukupno 12 opština. U glamočkom srezu bilo je oko 25.000 dunuma napuštene zemlje a srez je bio preopterećen i davanjima za vojsku tako da nije

⁶³⁾ MRS, inv. br. 36463, str. 1.

⁶⁴⁾ Dnevni obrok je iznosio 2 do 2,5 kg hrane. ZAVNOBiH I, 113—114.

⁶⁵⁾ MRS, inv. br. 36467.

⁶⁶⁾ AVII, reg. br. 12/1—12, F—2, k—1968.

⁶⁷⁾ Isto.

bilo sredstava ni za prehranu ni za sjetvu. Na kozarskom okrugu od 78.000 stanovnika 12.000 nije bilo u stanju da obradi svoju zemlju; odbor se obavezuje da će to uraditi uz pomoć drugih opština okruga. Grahovski srez imao je mnogo napuštene zemlje, a izdržavao je 4.000 vojnika. Predviđa se da će biti u stanju da zasije svu zemlju. U srezu Mrkonjić-Grad oko 50% napuštene zemlje već je zasijano. Ovaj srez je u stanju da pruži pomoć drugima sa 200 plugova i svojim kovačima. Jajački srez ima mnogo neobrađene zemlje a nema dovoljno sjemena. I na teritoriji drvarskog okruga vlada oskudica: jedan dio bihačkog sreza nastradao je od grada, petrovački srez bio je prošle godine dugo vremena pod kontrolom neprijatelja, dok je drvarski srez preopterećen ishranom bolnica i vojnih jedinica a ima i mnogo napuštene zemlje. U ovom srezu bile su u toku šesta i sedma rekvizicija. U kotorvaroškom srezu poslije ofanzive ostalo je oko 1.500 dunuma napuštene zemlje koja će biti podijeljena narodu. Pripreme za proljetnu sjetvu su u toku, ali nema dovoljno sjemena.⁶⁸⁾

Na istoj konferenciji referat o provođenju sjetvene kampanje podnio je dr Vaso Butozan. U njemu su utvrđeni zadaci pojedinim okruzima i određena njihova uzajamna pomoć. Kozarski okrug dobio je zadatak da obradi zemlju dubičkog i dio gradiškog sreza i drugim okruzima pruži pomoć u sjemenu. Slične zadatke dobili su ostali okruzi i srezovi. Radi bolje organizacije ovog rada, po naređenju NKOJ, svi okružni NOO-i (odnosno sreski, gdje okružnih nije bilo) dobili su zadatak da formiraju poljoprivredne komisije za rukovođenje cjelokupnom ovom aktivnošću. Nešto kasnije ove komisije formirane su pri svim opštinskim i sreskim NOO-ima.⁶⁹⁾

U duhu navedenih preporuka pristupilo se obradi zemlje i sjetvi. Osim masovnih akcija koje su organizovali NOO-i i vojnopozadinski organi, u kampanji se angažovala i omladina putem radnih brigada. Dok je u 1943. godini u Bosanskoj krajini ona bila organizovala jednu, sada je radilo 11 omladinskih brigada, koje su samo za 3 mjeseca dale 200.000 radnih dana.⁷⁰⁾ Iz **Fronta slobode** od 10. juna 1944. godine saznajemo da su NOO-i u šekovičkoj opštini formirali radne čete i bataljone radi obrade zemlje.⁷¹⁾ I u Hercegovini je ovaj rad bio organizovan na sličan način.

Rezultati proljetne poljoprivredne kampanje bili su vrlo dobri. Okružni NOO za Drvar obavještava 14. maja Oblasni NOO za Bosansku krajinu da je do kraja aprila uzorano 75% cjelokupne obradive zemlje, da su na vrijeme popravljani plugovi itd.⁷²⁾ Slična situacija bila je i na drugim područjima. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a je istaknuto da je kozarski okrug zasijao 40% više zemljišta nego prošle godine, odnosno 340.000 dunuma, i da je izgrađeno 25 novih mlinova.⁷³⁾ Istom prilikom konstatovana je velika aktivnost NOO-a u prnjavorskom kraju. »Danas neku pomoć za vojsku, sirotinju ili partizanske familije možete

⁶⁸⁾ Isto.

⁶⁹⁾ Isto, reg. br. 12/16—21, F—2, k—1968.

⁷⁰⁾ Isto, reg. br. 12/1—12, F—2, k—1968.

⁷¹⁾ AIRPS, kat. br. 4606, str. 7.

⁷²⁾ MRS, inv. br. 18620, str. 1.

⁷³⁾ ZAVNOBiH I, 207, (Diskusija L. Lazića).

za skoro deset puta lakše skupiti nego prije godinu dana«, — istaknuto je u diskusiji predstavnika iz Prnjavora. Dalje se kaže da je sjetva potpuno uspjela i da ima krajeva koji su više zasijali nego u mirno doba. Slično je bilo u Hercegovini, čiji Privremeni oblasni NOO obavještava Predsjedništvo ZAVNOBiH-a 26. avgusta da je sjetva organizovano tekla i da je obrađena sve zemlja. Međutim, duga suša znatno je smanjila prinose.⁷⁴⁾

Stalne borbe onemogućile su sistematsku aktivnost u drugim granama privrede. Do nje će doći tek poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Ipak, i u ovom nestabilnom periodu NOO-i i vojnopozadinski organi bili su glavni organizatori rada na obnovi porušenih domova i izgradnji novih, obnovi i izgradnji mlinova, raznih radionica, pilana, puteva itd. Međutim, taj rad nije bio uključen u neki širi plan; odvijao se sporadično, kao sastavni dio života na frontu. Tek od početka 1944. godine počinju opsežne pripreme za sistematski rad na ekonomskoj obnovi. One sada idu od vrha (NPOJ) i brzo se spuštaju do najniže instance.

Prvo su preduzete mjere radi sticanja uvida u zatečeno stanje. Početkom proljeća 1944. godine Predsjedništvo ZAVNOBiH-a dostavilo je Oblasnom NOO-u uputstvo o prikupljanju statističkih podataka o stanju privrede, zdravstva, prosvjete i opštih uslova života, kao i o mjerama koje treba preduzeti da bi se stanje popravilo i unaprijedilo. 16. marta Nacionalni komitet, odnosno njegovo Povjereništvo za ekonomsku obnovu izdalo je Uputstvo za rad, kojim određuje osnovne zadatke Povjereništva:

1. Organizovati rad Povjereništva, kao i rad organa za ekonomsku obnovu pri zemaljskim vijećima;

2. koordinirati saradnju ostalih povjereništava o pitanju proučavanja i stvaranja opšteg plana obnove i njegove realizacije;

3. organizovati prikupljanje posebnog materijala i podataka za rad Povjereništva;

4. izraditi opšti plan obnove na temelju prikupljenih i proučenih materijala i podataka;

5. organizovati evidenciju sredstava i kadrova potrebnih za ekonomsku obnovu;

6. organizovati kontrolu rada do najnižih instanci o pitanju održavanja linije plana.

Određeno je da se obnova izvodi u dvije etape: ratnoj i poslijeratnoj. U ratnu etapu dolaze radovi koji služe potrebama vojske i koji obezbjeđuju najniži minimum potreba stanovništva. Pošto ratni uslovi onemogućavaju stvaranje opšteg plana, radovi će se izvoditi u okviru užih planova. Prije svega obновиće se najvažnija preduzeća koja predstavljaju osnovni uslov za obnovu popaljenih sela i gradova, u prvom redu kuća boraca, invalida, interniraca, nezbrinutih porodica vojnika i pozadinskih radnika. U poslijeratnoj etapi planom obnove mora biti obuhvaćen sav ekonomski život, sve privredne grane.

Uputstvom je predviđeno da se odmah pristupi prikupljanju podataka o stanju našeg ekonomskog života, prije svega da se ustanovi slika doratnog stanja privrede, a zatim da se evidentira stanje izazvano ratnim razaranja po sljedećim privrednim granama: industrija, poljopri-

⁷⁴⁾ Isto, 328.

vreda, stočarstvo i vočarstvo. Posebno treba sakupiti podatke o izvorima sirovina i drugim sredstvima proizvodnje i potrošnje.

Uputstvo pledira na sistematičnost i temeljitost u obnovi. Prije svega, treba obnoviti ono što čovjeku obezbjeđuje stan, obuću i hranu. Što se tiče gradova i sela, istaknuta je potreba pripremanja planova za urbanistička i arhitektonska rješenja. Treba, zatim, prikupiti podatke o imanjima na kojima su u toku rata bili Nijemci, Mađari, Italijani itd. i ispitati mogućnost naseljavanja naših ljudi. Treba razmotriti mogućnost preorijentacije dijela industrije na izradu sredstava za potrošnju, prikupiti podatke o saobraćaju da bi se prišlo obnovi najvažnijih puteva. Dalje, treba ustanoviti stanje stručnih kadrova i najracionalnije ih iskoristiti. U Uputstvu je istaknuta potreba za preduzimanjem hitnih mjera za zaštitu i onih preduzeća koja sada ne rade. AVNOJ i NKOJ, kaže se u Uputstvu, moraju obezbijediti saradnju sa međunarodnim faktorima i zahtijevati pravo revizije eventualnih njihovih rješenja koja ne odgovaraju našoj zemlji. Na kraju se traži utvrđivanje organizacije radnih tijela pri Povjereništvu za ekonomsku obnovu, kao centralnom organu, koji radi posredstvom svojih odsjeka pri zemaljskim vijećima i putem raznih referenata.⁷⁵⁾

Do sredine 1944. godine nije mnogo urađeno na ekonomskoj obnovi, mada su izvršene opsežne pripreme za aktivnost koja će početi u drugoj polovini godine. U ovom periodu najviše je urađeno na prikupljanju statističkih podataka o stanju privrede, o učinjenoj šteti, zasijanoj zemlji, dobrovoljnim priložima itd.⁷⁶⁾

Osnovni pravci obnove u prvoj polovini 1944. godine obuhvatali su one aktivnosti koje su služile prehrani vojske i stanovništva i omogućavali normalno odvijanje života u ratnim uslovima. Kao i ranije, glavna pažnja se posvećuje osposobljavanju i održavanju mlinova, raznih radionica, pilana, saobraćaja. Tako Komanda podgrmečkog područja u cilju opravke pruge u sanskom srezu upoznaje (19. aprila) Okružni NOO za Podgrmeč da će se pristupiti formiranju tehničkog radnog bataljona od stručnog ljudstva na našem području.⁷⁷⁾ Iz mnogobrojnih dokumenata vidimo široke napore organa vlasti da se intenzivira rad u raznim manufakturama.

Stalne borbe ometale su normalan rad organa narodne vlasti na kulturno-prosvjetnom planu. Ali u drugoj polovini 1944. godine ovaj rad postao je sastavni dio široke aktivnosti koja ide od NKOJ-a do najnižih instanci. 13. maja Povjereništvo za prosvjetu NKOJ-a donijelo je precizna uputstva o organizaciji prosvjete. Njima je predviđeno da se pri svim zemaljskim vijećima formiraju odjeljenja za prosvjetu sa odgovarajućim odsjecima i slični organi pri oblasnim, okružnim, sreskim i mjesnim NOO-ima.⁷⁸⁾

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je nastojalo da svoju aktivnost u ovom pravcu svede u okvir smišljene i svrsishodne organizacije polazeći od činjenice da je BiH u pogledu pismenosti spadala u najzaostalije jugoslovenske zemlje. Zato je težište stavljeno na osnovne oblike školovanja.

⁷⁵⁾ AIRPB, NKOJ, 8/44, str. 110.

⁷⁶⁾ Okružni NOO Podgrmeč sreskim NOO-ima, 9. 3. 1944. MRS, inv. br. 7470.

⁷⁷⁾ Isto, 6473.

⁷⁸⁾ AIRPB, NKOJ, 18/44.

Prva brigada bili su analfabetski tečajevi. Na inicijativu Predsjedništva pri okružnim NOO-ima postavljeni su referenti za prosvjetu sa zadatkom da vrše nadzor nad radom tečajeva. Mjesto starih, dosta neorganizovanih tečajeva, bez ujednačenog metoda, programa i plana, sada je utvrđen rok njihovog trajanja i izrađen jedinstven plan i program. Oblasni NOO-i dobili su zadatak da formiraju tečajeve za rukovodioce analfabetskih tečajeva i da organizuju rad osnovnih škola. Njihova aktivnost u prvoj polovini 1944. godine odvijala se uglavnom u tom pravcu. Međutim, samo je Oblasni NOO za Bosansku krajinu u ovo vrijeme bio postigao veće uspjehe. Početkom maja 1944. godine u Sanskom Mostu otvoren je dvomjesečni tečaj za spremanje kadrova za osnovne škole.⁷⁹⁾ U prvoj polovini godine sva tri oblasna odbora organizovala su tečajeve za rukovodioce analfabetskih tečajeva; ukupno je održano 15 kurseva sa 350 polaznika. Oni su na teritoriji Bosanske krajine radili na osnovu plana i programa koji je izradilo Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a, dok su glavnu brigu o njima vodili okružni NOO-i.⁸⁰⁾ Tečajevi su bili organizovani pri mnogim sreskim odborima. Kako izvještava Okružni NOO za Kozaru Oblasni NOO za B. krajinu (31. 1. 1944) pri svim sreskim NOO-ima formirani su kulturno-prosvjetni odbori i održani kursevi za rukovodioce analfabetskih tečajeva.⁸¹⁾ U prvoj polovini godine organizovani su analfabetski tečajevi na području okružnih NOO-a: Kozare, Podgrmeča, Jajca, Livna, centralne Bosne, a u drugoj polovini godine i početkom 1945. u istočnoj Bosni i Hercegovini.⁸²⁾ Na terenu okruga Ključ—Mrkonjić radilo je 110 tečajeva kojima su rukovodili okružni NOO-i posredstvom stručnih referenata i odgovarajućih referenata pri sreskim NOO-ima. Predavači su većinom bili đaci srednje škole i kursisti.⁸³⁾

U Bosanskoj krajini za razliku od istočne Bosne i Hercegovine, Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a radilo je na otvaranju mnogih osnovnih škola. Prvo je obnovljena škola u Ključu, gdje je poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a bilo sjedište Oblasnog NOO-a, a odmah zatim mnoge druge.⁸⁴⁾ Računa se da je krajem 1943. i početkom 1944. godine samo u Bosanskoj krajini radilo 25 osnovnih škola koje je pohađalo 2.200 učenika. Poslije konferencije prosvjetnih radnika u Sanici, sredinom maja, otvorene su mnoge nove škole u kojima se počeo primjenjivati nastavni plan i program koji je izradilo Prosvjetno odjeljenje Oblasnog NOO-a.

Uslovi rada u školama bili su teški: nedostajao je stručni kadar; učiteljsku dužnost nekada su vršile i pismenije seljanke. Nedostajao je i školski pribor; pisalo se na poleđini ispisanog papira. Stalne borbe

⁷⁹⁾ Anto Babić, n. č., str. 324.

⁸⁰⁾ Rad i organizacija na tečajevima odvijali su se na osnovu iskustva i uzora prvog tečaja za rukovodioce kulturno-prosvjetnog rada održanog u Mrkonjić-Gradu u novembru 1943. (Mate Zaninović, Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti prosvjete, *Prilozi 4*, 1968. str. 394).

⁸¹⁾ AVII, reg. br. 12/1—3, F—8, k—1968.

⁸²⁾ Mate Zaninović, n. č. 395.

⁸³⁾ AIRPS, kat. br. 4587.

⁸⁴⁾ Tada su obnovljene škole u Jajcu, Sanskom Mostu, Lušci—Palanci, Benekovcu, Majkić—Japri, Srpskim Jasenicama, Hašanima i u nekim mjestima Kozare. Poslije toga su proradile škole u Livnu, Sajkoviću, Vrbici, Gubinu, Glamoču, Romama, Drvaru, Bos. Petrovcu i dr. (M. Zaninović, n. č. 392).

činili su rad nesigurnim, pa su se pri školama izgrađivala skloništa za djecu.

Uoči Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a broj osnovnih škola i analfabetskih tečajeva znatno je porastao. Tada je samo na Kozari radilo 8 škola i 120 tečajeva.⁸⁵⁾

U Hercegovini i istočnoj Bosni rad na formiranju analfabetskih tečajeva odvijao se mnogo sporije. U Uputstvu Privremenom oblasnom NOO-u za Hercegovinu od 9. aprila Predsjedništvo ZAVNOBiH-a ističe da prosvjetni rad treba da se prilagodi mogućnostima; tamo gdje postoji stabilna slobodna teritorija treba pristupiti otvaranju škola, a tamo gdje to nije ostvarljivo, treba formirati analfabetske tečajeve. Zbog nedostatka stručnih kadrova oni treba da rade uz škole.⁸⁶⁾ U izvještaju od 26. avgusta Privremeni oblasni NOO ističe da su analfabetski tečajevi organizovani gotovo po svim oslobođenim srezovima; najviše na teritoriji bilečkog i stolačkog sreza. Dalje se ističe da će se uskoro pristupiti otvaranju osnovnih škola ali da za to ne postoje uslovi, jer su postojeće školske zgrade ruinirane i nema dovoljan broj učitelja. Iz izvještaja saznajemo da se kulturno-prosvjetni rad sa građanstvom odvija posredstvom raznih priredbi, a da je tu glavnu ulogu imala kulturno-umjetnička sekcija 29-te divizije.⁸⁷⁾

Sredinom 1944. godine pri svim sreskim NOO-ima u Hercegovini bili su formirani prosvjetni referenti i kulturno-prosvjetne sekcije. Njihovi glavni saradnici bile su društveno-političke organizacije, u prvom redu partijski, vojni i vojnopozadinski organi.⁸⁸⁾

U diskusiji na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a istaknuto je da u Hercegovini radi nekoliko škola i nekoliko putujućih učitelja.⁸⁹⁾

U istočnoj Bosni bilo je slično stanje. Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu tek 5. marta 1944. godine obavještava Predsjedništvo ZAVNOBiH-a da je preduzeo mjere za formiranje kulturno-prosvjetnog odsjeka. Međutim, do sredine godine aktivnost na kulturno-prosvjetnom planu u ovoj oblasti bila je dosta ograničena. 21. juna Oblasni inicijativni NO obavještava sve sreske i opštinske odbore da je kulturno-prosvjetni rad zamro, da se prestalo sa održavanjem analfabetskih tečajeva, da poslije sedme ofanzive nije otvorena nijedna škola. Nalaze sreskim i opštinskim NOO-ima da formiraju kulturno-prosvjetne sekcije i otvore škole tamo gdje ima uslova, a razrušene škole da što prije poprave. Osim toga, stavlja im se u zadatak da formiraju diletantske grupe i pjevačke horove, zidne i usmene novine i organizuju predavanja iz raznih oblasti.⁹⁰⁾

Rad na kulturno-prosvjetnom planu bio je zajednička briga NOO-a, vojnopozadinskih i vojnih organa i društveno-političkih organizacija.

⁸⁵⁾ ZAVNOBiH I, 267, diskusija L. Lazića.

⁸⁶⁾ Isto, 118.

⁸⁷⁾ Isto, 329, 330.

⁸⁸⁾ 28. juna 1944. godine Okružni komitet KP za sjevernu Hercegovinu obavještava Oblasni komitet KP da se analfabetski tečajevi nisu održavali pod rukovodstvom NOO. (AIRPS, kat. br. 3229, str. 3—4).

⁸⁹⁾ ZAVNOBiH I, 268, diskusija Salka Nazečića, koji je tom prilikom istakao: »Kada danas prođete kroz ta sela (odnosi se na sela u Hercegovini — V. Đ.), kroz ona sela u kojima se pričalo da neće prosvjetiti, kako neće nauke, kako su sama po sebi takva, jer to je bog stvorio, pa danas prođete, a ono djeca pitaju »Druže imaš li olovku, imaš li malo papira«.

⁹⁰⁾ AIRPS, kat. br. 3201, str. 6.

Kulturno-prosvjetne sekcije, s vremena na vrijeme, organizovale su ekipe koje su, obilazeći teren, održavale razne priredbe i predavanja.⁹¹⁾ Najaktivnije su bile ekipe vojnih jedinica.⁹²⁾

Do organizovanijeg kulturno-prosvjetnog rada u istočnoj Bosni doći će tek poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a

Radi unapređenja nastave i boljeg organizovanja rada u školama i tečajevima od sredine 1944. godine održavaju se redovne sreske, okružne konferencije prosvjetnih radnika.

Rad na zdravstvenom sektoru do Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a odvijao se u ranijim organizacionim okvirima. Na teritoriji Bosanske krajine zdravstvene sekcije pri NOO-ima produžili su svoj dosta sistematski rad. U istočnoj Bosni i Hercegovini struktura ovih organa nije bila potpuno izgrađena, pa su vojni saniteti imali najistaknutiju ulogu.

Cjelokupna aktivnost zdravstvenih organa odvijala se na sljedećim zadacima:

1. borbi protiv zaraznih bolesti, a naročito likvidiranju ognjišta pjegavca i trbušnog tifusa;
2. učestvovanju u podizanju stambenih zgrada i poboljšanju higijenskih uslova stanovanja, i
3. podizanju zdravstvene prosvijećenosti.

Osnovne zdravstvene jedinice — zdravstvene sekcije djelovale su pri svim NOO-ima (njih su sačinjavali 1 član odbora i po 1 član antifašističkih organizacija žena i omladine). Zahvaljujući dobro organizovanom radu NOO-a na teritoriji Bosanske krajine zdravstvena aktivnost bila je najuspješnija. Organi vlasti su tijesno sarađivali sa vojnim sanitetom. Tako Četvrta NOU divizija obavještava 13. februara Okružni NOO za Podgrmeč da će ih njihov referent »pomoći u svakom pogledu« i predlaže da se u cilju bolje koordinacije rada 21. februara održi u Sanskom Mostu konferencija svih zdravstvenih sekcija i predstavnika vojnog saniteta.⁹³⁾ Konferenciji su prisustvovali predstavnici sa drvarskog, podgrmečkog i kozarskog okruga i iz ključkog sreza, kao i predstavnici vojnog saniteta. U referatu dra Vase Butozana istaknuto je da pri svim NOO-ima postoje zdravstvene sekcije, ali da nisu dovoljno učvršćene. Dalje se kaže da još ima dosta žarišta trbušnog tifusa, pjegavca, svraba i veneričnih bolesti. U gradiškom srezu ima 6 bolesnika od trbušnog tifusa, 9 od svraba; u dubičkom srezu 32 od pjegavca, a 80% od svraba; u novskom srezu od pjegavca 5, od trbušnog tifusa 1, od svraba 70%; u petrovačkom srezu od pjegavca 1, od trbušnog tifusa 14, od svraba 70%.⁹⁴⁾ Na konferenciji je odlučeno da se po okruzima organizuju zdravstvene ekipe koje će raditi na terenu: organizovati bolnice za civile, povećati broj ljekara i pomoćnog osoblja, napraviti komore i kupatila; pomagati nezbrinutu i siromašnu djecu diobom mlijeka itd.⁹⁵⁾

⁹¹⁾ Okružni NOO Podgrmeč Oblasnom NOO za B. krajinu i Štabu 4. divizije 5. korpusa, 21. 1. 1944. (MRS, inv. br. 5824 i 5782).

⁹²⁾ Isto, 8689.

⁹³⁾ Isto, 8503.

⁹⁴⁾ AVII, reg. br. 21/1, F—2, k—1968. Iz dokumenta se ne vidi da li su procenti dati u odnosu na ukupan broj bolesnih ili u odnosu na broj stanovnika dotičnog kraja. Vjerovatnija je druga alternativa iako je odnos dosta preuveličan.

⁹⁵⁾ AIRPS, kat. br. 4570, str. 6.

Okružni NOO-i organizovali su kurseve za osposobljavanje članova zdravstvenih sekcija. Iz referata dra V. Butozana podnesenog na Druhom zasjedanju ZAVNOBiH-a saznajemo da je samo u jednom okrugu B. krajine od 733 člana zdravstvenih sekcija njih 35 završilo kurs.⁹⁶⁾ Pojedine zdravstvene sekcije u ovoj oblasti bile su prerasle u prave zdravstvene centre koji su vodili brigu o svim zdravstvenim potrebama svoga mjesta i kraja, pazili na higijenske uslove života i rada, na kretanje bolesti, na potrebe u lijekovima i ljekarima. Putem zdravstvenih ekipa koje se u ovo vrijeme češće organizuju provođene su obimne higijenske mjere, kao što su poboljšanje higijenskih uslova stanovanja (kretanje), razušavanje putem široke mreže partizanskih buradi, sanacija izvora i bunara, građenje kupatila i suvih komora, izgradnja zahodskih jama i zahoda. Butozan dalje ističe da je u jednom okrugu, gdje je 1943. harao pjegavac, ugušeno i posljednje žarište početkom 1944. godine. U Krajini su bile organizovane i narodne ambulante koje je ljekar posjećivao jedanput nedeljno. Samo je u jednoj od njih (ne navodi se u kojoj) u aprilu pregledano 926 lica.⁹⁷⁾ Oskudica u ljekarima i sanitetskom materijalu bila je izrazita i u ovo vrijeme.

Oblasni NOO za Bosansku krajinu uspješno je usmjeravao aktivnost NOO-a na zdravstvenom planu; često im šalje razna uputstva o liječenju zaraznih bolesti, o zdravstvenom prosvjećivanju itd. Devetog aprila on obavještava Okružni NOO za Kozaru da u vezi sa predstojećom zdravstvenom konferencijom u Ključu treba da uradi sljedeće:

1. da organizuje zdravstveni tečaj na koji treba svaki srez da pošalje bar dva polaznika;
2. da organizuje zdravstvene ekipe u kojima treba da budu dva do tri bolničara, 1 dezinfektor i 1 zdravstveni propagandista;
3. da u svakom srezu nađe podesne prostorije za organizovanje sreskih ambulanti;
4. da pri Okružnom NOO-u organizuje centralnu ambulantu sa nekoliko kreveta za teže bolesnike;
5. da organizuje službu prijave zaraza;
6. da razvije zdravstvenu propagandu na širokoj osnovi;
7. da svakih 15 dana podnosi izvještaje o stanju zdravlja;
8. da osposobi zdravstvene sekcije za rad na suzbijanju ognjišta zaraza.⁹⁸⁾

Koliko je taj rad bio razgranat svjedoči izvještaj NOO-a za Podgrmeč Oblasnom NOO-u od 17. juna u kome se kaže da u okrugu rade: 1 ljekar i 8 bolničarki, da je pri Petom korpusu u Sanici održan kurs koji je prošlo 28 članova zdravstvenih sekcija, da postoji zdravstvena ekipa pri okružnoj ambulanti, da u okrugu ima 7 ambulanti (1 okružna i 5 seoskih), da postoje 4 izolacione stanice, da radi 6 kupatila.⁹⁹⁾

Dok su u Bosanskoj krajini pri Oblasnom i okružnim NOO-ima od ranije radila zdravstvena odjeljenja, u istočnoj Bosni i Hercegovini ona

⁹⁶⁾ ZAVNOBiH I, 256.

⁹⁷⁾ Isto, 257.

⁹⁸⁾ MRS, inv. br. 4172, str. 1.

⁹⁹⁾ Arhiv Bos. krajine. ONOO Podgrmeč. 731/44.

su formirana znatno kasnije. Inicijativni Oblasni odbor za istočnu Bosnu obavještava tek 5. marta 1944. godine Predsjedništvo ZAVNOBiHa da su, koristeći se iskustvom Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu, pri svom odboru formirali zdravstveni odsjek.¹⁰⁰⁾ Privremeni Oblasni NOO za Hercegovinu obavještava 4. aprila Predsjedništvo ZAVNOBiH-a da »u zdravstvenom pogledu odbori do sada nisu ništa uradili.«¹⁰¹⁾ Predsjedništvo već 9. aprila šalje u Hercegovinu uputstvo za organizovanje zdravstvene službe.¹⁰²⁾ Kako saznajemo iz izvještaja Privremenog oblasnog NOO-a od 26. avgusta, pri svim odborima formirane su zdravstvene sekcije, ali pošto nije bilo nijednog ljekara nisu mogle biti formirane ni zdravstvene ekipe, ni ambulante, ni stanice za degazaciju. Ambulantni pregled i dalje su vršili sanitetski referenti brigada. U izvještaju se ističe da je zimus bilo pjegavca, ali je epidemija uz pomoć vojnog saniteta odmah lokalizovana, da je malaričnih oboljenja bilo dosta i da još uvijek traju. Saopštava se da je u toku proljetnih mjeseci od saveznika primljen sanitetski materijal.¹⁰³⁾

Sudska aktivnost organa narodne vlasti odvijala se u ranijim okvirima. Vojni sudovi bili su dobro organizovani i rješavali su osim vojnih i razne građanske sporove vezane za borbu, kao što su pitanja mobilizacije, prikupljanja hrane za vojsku i bolnice itd. Najviše su, međutim, u civilnim sporovima bili angažovani sami NOO-i i vojnopozadinski organi.¹⁰⁴⁾ 19. maja 1944. godine NKOJ (Povjereništvo za sudstvo) donosi »Prijedlog za formiranje narodnih sudova« ali će do primjene ovog uputstva doći tek poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Prvog januara 1944. NKOJ (Povjereništvo za unutrašnje poslove) donosi »Uredbu o organizaciji i dužnostima organa Povjereništva za unutrašnje poslove« koja će isto tako biti provedena tek u drugoj polovini 1944. godine. Dotada su dužnosti ovih organa vršile stare seoske straže pri NOO-ima i vojnopozadinski organi.

Period između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a u razvitku narodne vlasti karakterišu sljedeće činjenice:

1. I pored usporavanja aktivnosti, izazvanog stalnim borbama, glavne odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a postaju prisutne u svakom uglu BiH, ulaze u svijest širokih slojeva stanovništva. One se pojavljuju kao akcioni pandan starom monarhističkom i datom kvislinškom i liberalno buržoaskom stanju, koje obećavaju razne nacionalističke i separatističke garniture.

2. U ovo vrijeme izvršene su osnovne organizaciono-političke pripreme za izgradnju organa državne uprave i pripremljena je njihova široka aktivnost na raznim sektorima.

3. Izrazi »bosanskohercegovačka državnost« postaju široko poznati i aktuelni, iako je njihov sadržaj još uvijek osjenčen konjunktornom političkom logikom. Međutim, za običnog čovjeka oni su sinonimi novih pravednijih državno-pravnih rješenja i očigledne potvrde politike bratstva i jedinstva.

¹⁰⁰⁾ ZAVNOBiH I, 101.

¹⁰¹⁾ Isto, 114.

¹⁰²⁾ Isto, 119.

¹⁰³⁾ Isto, 331.

¹⁰⁴⁾ MRS, inv. br. 5758, 9065, 8866.

BODIES OF THE PEOPLE'S GOVERNMENT OF BOSNIA AND HERCEGOVINA BETWEEN THE 1st AND 2nd SESSIONS OF THE NATIONAL ANTI-FASCIST PEOPLE'S LIBERATION COUNCIL

Summary

In the introduction a picture is given of the socio-political relations at the end of 1943 and in the first half of 1944, establishing it as a real area for a greater degree of construction of the legal system in Bosnia and Hercegovina. International conditions and optimism for success unveiled clear perspectives for the realization of the goals of local democratic and revolutionary forces. In the framework of such movements the construction of bodies of people's government appeared as the construction of the basic elements of the Bosnian—Hercegovinian government.

In the first section, the organizational-political development of People's Liberation committees is analyzed, in the difficult conditions of constant struggle against the occupiers and quizzings at the time of the so-called 6th and 7th offensives. In spite of a slow-down in the activities of the People's Liberation Committees, the decision of the Yugoslav and Regional Anti-fascist People's Liberation Councils became known in every corner of Bosnia and Hercegovina and became a part of the consciousness of the large majority of the people.

In this period basic organizational and political preparations were made for the establishment of bodies of state government in the region, and their activity was organized in various sectors. The expression »Bosnian-Hercegovinian government« became widely known although its meaning was still shaded with the political logic of the time. For the ordinary man it meant new governmental, legal, and socio-political solutions and a clear affirmation of political brotherhood and unity.

In the second part of the paper the activity of the bodies of people's government is described for various sectors (economic, educational, health, etc.) and their adaptability and effectiveness shown in the conditions of constant military and political changes.